

УДК 902 (477.7):903'15

Віктор Гребенніков (Миколаїв)

ПІЗНЬОСКІФСЬКЕ ЦАРСТВО

У VII ст. до н.е. у Південно-Східну Європу приходять племена скіфів. Цей кочовий народ, як і інші номади, мав добре налагоджену військову організацію і тому відносно швидко підкорив місцевих кіммерійців. У V ст. до н.е. скіфи заселяють Північне Причорномор'я і просуваються у Крим. Зіткнувшись тут із грецькими колоніями і перейнявши елементи їх матеріальної та духовної культури, а також підґрунтя землеробства, поступово починають осідати на землях поблизу античних полісів. Міста охоче купували у них хліб та інші сільгоспродукти, що також приваблювало все більше кочовиків вести осілий засіб життя. В кінці століття скіфи створюють своє державне утворення [1].

Найбільшого свого розвитку Велика, або як її ще називали Степова Скіфія досягла у IV ст. до н.е. за царя Атея. Її територія займала усю степову та лісостепову зони від Істру (Дунаю) до Танаїсу (Дону). Але війни з Македонською державою, які почалися на рубежі IV-III ст. до н.е., сильно послабили Скіфію, а вторгнення із-за Танаїсу сарматських (савроматських) племен привело до її розпаду. Сармати, як і скіфи, були кочовим народом і мали сильне та багаточисельне військо і тому мали перевагу над осілими племенами. Розгромивши Велику Скіфію, вони не знищили скіфів як етнос. Зацікавлені у придбанні землеробських продуктів і в першу чергу хліба, вони без нагальної потреби не чіпали частину осілого населення і вели з ними торгівлі відносини.

Так на уламках Великої Скіфії та на околицях Сарматії виникли дві країни названих вченими Малими Скіфіями. Одну створило скіфське населення, яке втекло від сарматів за Істр у Добруджу (Північна Болгарія), друга виникла на Нижньому Дніпрі та у Степовому Криму. В археологічній літературі пам'ятки цього регіону отримали назву пам'яток пізньоскіфської культури [2].

Отже з III ст. до н.е. почався заключний етап у скіфській історії, який характеризується зміцненням у скіфів державності, подальшим розвитком господарської діяльності та переходом до міського життя.

За свідомством Стратона територія Малої Скіфії складалася із степової та передгірської частини Тавриди (Криму) і низового Борисфену (Дніпра). Це підтверджується й археологічними знахідками. По обох берегах Дніпра, приблизно від сучасних Нікополя до Херсону знайдено 15 пізньоскіфських городищ і кілька некрополів (могильників). Найраніше і найбільше з городищ – Кам'янське (12 кв. км), засноване ще за царя Атея у IV ст. до н.е., у цей період служило ставкою царя і було великим ремісничим центром. Античний географ Птоломей згадує у цьому районі такі міста як Амадока, Сарон, Серптон, Метрополіс, Лені, Сарбакон та Кіоссон. Нажаль, ототожнити їх зі знайденими городищами у даний час неможливо [3].

У Криму пізньоскіфські пам'ятки зосереджені у Північно-Західній і Південно-Західній частині півострова. Причому останній район був заселений скіфами пізніше [4].

З III ст. до н.е., у зв'язку з нападами сарматів, скіфські царі переносять свою столицю в Крим, у збудоване ще у IV ст. до н.е. місто, яке отримало назву Неаполь Скіфський. У будівництві столиці велику допомогу надавало грецьке місто Херсонес, з яким скіфи уклали угоду. Крім столиці на півострові відомо ще біля 80 городищ і селищ, і така ж кількість скіфських курганів та могильників [5]. Частина скіфів проживала на територіях Херсонеського поліса та Боспорського царства.

Найбільш поширеними на Нижньому Дніпрі та у Криму місцями проживання пізньоскіфського населення були городища. На відміну від поселень вони мали укріплення: кам'яні мури, вали й рови. На Нижньому Дніпрі неукріплених поселень майже не було, мабуть тому, що там про-

ходив кордон Малої Скіфії з войовничими сарматами [6].

У Криму городища поділяються на три типи. Перший – розташований на трикутних мисах, огорожених з боку поля одним або двома мурами. Деякі мали акрополь – верхню укріплену частину міста на краю мису. Другий тип розташовувався на високих плато огорожених мурами в одну чи дві лінії. Їх конфігурація залежить від умов місцевості. Це городища-сховища. За необхідністю жителі неукріплених поселень ховалися там від нападів ворогів. В них не було житлових будівель. Третій тип – це невеличкі городища на березі Чорного моря у північно-західній частині Криму. Вони виникли у II ст. до н.е. на місці грецьких поселень. Планування їх залежить від попередніх споруд і часто вбудовувалися у них. Біля деяких городищ розташовувалися й селища [7].

Жили скіфи в юртах, землянках, напівземлянках та наземних кам'яних будинках. Юрти та землянки характерні для раннього періоду царства. Кам'яні будинки – свідчення про повну осілість населення – переважали на городищах, причому якість будівельної техніки з кожним століттям поліпшувалася. Пізні будівлі розташовувалися правильними рядами з урахуванням майданів та вулиць. Під житловими будинками знаходилися льохи. Як правило, до житлових кімнат прибудовувалися господарські споруди різного призначення. Житла були одно-, дво- і трикімнатні. У двориках та господарських спорудах викопувалися зернові та сміттеві ями. Опалювалися житла ватрами та жаровнями. Попіл відносили до спеціальних зольників, які були, найімовірніше, місцями шанування ватри та вогню. Іноді попіл та інше сміття скидали у занедбані зернові ями [8].

Серед суспільних та культових будівель пізньоскіфської культури були поширені мегарони (примітивні храми), які склалися з великої зали та сіней. Зустрічається цей тип всюди, але рідше на Нижньому Дніпрі, ніж у Криму. В Неаполі розкопано 4 таких споруди. У передгір'ях Криму іноді під святилища використовували печери [9].

Соціальний та етнічний склад населення. Дуже обмежені свідомості про соціальний склад та суспільний лад пізніх скіфів, що не дозволяє ґрунтовно розглянути це питання.

Мала Скіфія вважається рабовласницькою державою варварського типу, яка піддалася сильній еллінізації, але зберегла залишки військової демократії. Влада в країні належала царю і передавалася спадкоємцям. Цар опирався на військову аристократію та заможних громадян, які багатіли на торгівлі хлібом. В усіх городищах заможні жили у верхній центральній частині міста (акрополі). Цар і оточення жили у столиці. Є думка окремих дослідників, що кожне городище було центром окремого племені.

Судячи з поховального обряду, головна маса населення Пізньоскіфського царства були вільні общинники, які знаходилися у стадії розпаду родових відносин. Підтвердження цьому разом з сімейними склепами, з'являються поодинокі поховання. Невеличкі будинки на городищах і поселеннях говорять про існування малих родин. Про родові пережитки свідчить широке поширення у скіфів культу предків.

Невелика кількість зовсім бідних поховань, а також рідкі поховання слуг у заможних могилах, можуть свідчити про невелику кількість рабів у пізньоскіфському суспільстві [10].

Структуру цього суспільства можна приблизно представити наступною схемою:

ЦАР			
АРИСТОКРАТІЯ РОДИЧІ ЦАРЯ			
ДРУЖИНА	ТОРГОВЦІ	ЖЕРЦІ	МАЛА АРИСТОКРАТІЯ
	РЕМІСНИКИ	ЗЕМ.ЛЕРОБИ	
СЛУГИ – РАБИ			

Певно у подальшому децентралізація влади, а також втрата зв'язку з Придніпровською частиною, привели до послаблення держави і неспроможності її протистояти зовнішньому ворогу [11].

Чисельні ознаки спадкоємності матеріальної культури та духовної культури Великої Скіфії пізніми пам'ятками свідчать про переважання на них скіфського населення. Але існування в державі грецької мови, можна тлумачити на користь прису-

тності значного шару елліністичного населення. Багаточисленні джерела свідчать про це. Наприклад, тут могли бути греки, захоплені на херсонеській хорі (окрузі міста) або Боспорі, запрошені майстри-ремісники, торговці, жителі античних полісів, які втекли від завойовників (наприклад, ольвіополіти після зруйнування Ольвії гетами у 48 р. до н.е). Особливо багато греків було у Неаполі Скіфському [12].

Матеріали з некрополів також свідчать про сильну сарматизацію мешканців Пізньої Скіфії. Вона простежується з I ст. до н.е. і значно посилюється у II ст. н.е. Кочові сармати спілкуються зі скіфами, бачачи перевагу їх засобу життя, все більше проникали на пізньоскіфські поселення. Мирні, і навіть союзницькі, відносини між ними підтверджуються писемними джерелами. Вони свідчать, що скіфи виступили проти Діофанта у союзі з сарматським племенем роксоланів [13].

Перехід до осілості. У своїй «Історії» грецький вчений Геродот писав, що частина скіфських племен вже у V ст. до н.е. була осілими землеробами. Це калліпіди, скіфи-орачи, скіфи-землероби, які жили у Північному Причорномор'ї. Родючість ґрунту, приємний клімат, а також тісні контакти з греками сприяли цьому. У Криму осілі скіфи теж з'являються у V ст. до н.е. У наступному столітті починається масове осідання скіфського населення на землю. Виникають городища, де разом з землеробами живуть і ремісники. Городища Великої Скіфії розташовуються біля заплави лівого берега Дніпра і знаходяться у його середній течії. Вони відрізняються великою територією і відсутністю суцільної заселеності, сильно нагадуючи кочові стани. Але оточені вони вже валами і ровами. Там переважають землянки і напівземлянки, характерні для напівкочового населення. Пізньоскіфські городища розташовувалися на високих берегах Дніпра у його нижній течії і були добре захищені рельєфом місцевості. З'являються акрополі і передмістя. Зменшується площа городищ, заселеність стає щільною. Оточуються вони кам'яними мурами з баштами на валах і ровами. На їх території переважають назе-

мні кам'яні будівлі, але залишаються й напівземлянки [14].

У матеріальній культурі IV ст. у скіфів переважала ліпна кераміка й амфори. Гончарний столовий посуд був відсутній. Існувала велика кількість кістяних виробів. Пам'ятки Пізньої Скіфії характеризуються перевагою гончарного столового посуду, амфор і незначною кількістю ліпної кераміки [15].

У поховальному обряді курганні поховання поступово змінюються ґрунтовими могильниками.

Разом з тим багато рис характерних для Великої Скіфії збереглося й у пізньоскіфський період. Наприклад, наявність ліпної простої та лощеної кераміки. Присутність на городищах та селищах зольників типових для лісостепової Скіфії. Збереження юрт-зимівників. Поховання у курганах, особливо царів та знаті, та спорудження в них склепів-катакомб, а також присутність там похованих коней та собак. Західна орієнтація померлих. Тривале збереження у побуті традиційних божеств та багатьох елементів у одягу.

Таким чином, у пізньоскіфський період скіфська культура продовжує свій поступовий розвиток, зберігаючи при цьому, багато старих традицій. Але разом з тим вона випробує значні зміни, зв'язані з переходом переважної частини населення на осіле і напівосіле життя та формуванням міст, класів і держави [16].

Господарське життя населення. Економічне життя пізніх скіфів знаходилося у безперервному розвитку, а також у залежності від економічної ситуації. Торговельні зв'язки одних торговельних партнерів, що зменшувалися чи збільшувалися, змінювалися іншими, запановували нові форми господарства. З цих причин економіка елліністичного часу відрізняється від римського періоду. У перші століття нової ери господарство скіфів стало багатогалузевим.

Велика кількість зернових ям, фрагменти жорен, ступки, знахідки обпалених зерен свідчать про те, що головною галуззю господарства пізніх скіфів було землеробство. Недарма у них дуже шанованим був культ грецької богині родючості Деметри [17].

Населення Малої Скіфії вирощувало такі зернові культури, як пшениця двозернянка, пшениця м'яка, пшениця карликова, ячмінь пленчатий, просо куряче, овес, жито. Пшеницю та ячмінь мололи на грубе та тонке борошно, виділяючи висівки. З прося також пекли хліб, варили кашу. Земля оброблялася плугом з залізним лемішем. Свійська худоба використовувалася в якості тяглової сили. Врожаї збиралися серпами, а потім зсипалися у спеціальні зернові ями грушовидної або колосовидної форм з пласким дном, обмазані глиною чи вапняковим розчином або обкладені камінням. Ями щільно закривалися кам'яними та квадратними кришками, а шпарини замазувалися глиною. Дослідники підраховали, що приблизно половина врожаю зерна йшла на продаж. Хлібом населення Малої Скіфії сплачувало і частину данини царям та завойовникам [18].

Біля городищ і селищ у степовому Криму знайдені залишки земельних наділів, подібних грецьким клерам, тільки менш впорядковані (межами наділів були лінії викладеного каміння) [19].

Значне місце у господарстві жителів царства займало тваринництво. Головну роль у ньому відігравав кінь. Виділені два його види: перший – невеликий, грубого складу з великою важкою головою; другий – довгоногі, високого зросту. Перші використовувалися для різних робіт, другі дуже цінувалися і могли бути власністю тільки заможних людей (аристократії).

Популярним було й розведення овець. Вони невибагливі в їжі, і підніжний корм, враховуючи м'якість клімату, був у них цілий рік. Шкіра, вовна і кістки тварин широко використовувалися у господарстві. У римський час відмічене збільшення поголів'я великої рогатої худоби. Особливо багато її було на придніпровських городищах. Осіле населення займалося і вирощуванням свиней. Також цікаво відмітити, що кістякових залишків кіз знайдено зовсім небагато. Є поодинокі знахідки кісток віслюка та верблюда. Небагато зустрічаються й кісток диких тварин, які належали кабану, благородному оленю, сайзі, лисиці. Мисливство не було у пізніх скіфів важли-

вим джерелом м'яса і являлося, мабуть, розвагою знаті.

На Нижньому Дніпрі, багатому річковою рибою, було поширене рибальство. Мешканці городищ копчили і сушили її, використовуючи не тільки для власної потреби, а й для обміну. На поселеннях Північно-Західного Криму, уздовж берега моря, знайдені кістки кефалі, камбали й осетра [20].

Крім вирощування зернових культур, населення займалося виноградарством, городництвом та садівництвом. Знайдені залишки виноробень, ножі для обрізки лози та посуд для зберігання вина. У садах вирощували яблуні, грецькі горіхи, черешні, вишні, аличу, мигдаль, каштани і груші [21].

Поява великих надлишків сільгоспродуктів, дозволило ремеслу виділитися в окрему галузь і розвинутися деяким її видам. Одним з найбільш розвинутих було керамічне виробництво. Багаточисленні залишки гончарних майстерень, знайдені, як правило, за межами городищ і селищ. Ймовірно це було викликано небезпекою виникнення пожежі. ці пічки легко відрізняються від інших великою кількістю уламків від керамічного браку біля них. Місцевими майстрами виготовлявся простий ліпний і чорного лощення посуд, який складався з горщиків, мисок, глечиків, корчаг, кухлів, кришок, жертвовного посуду та курильниць. На них часто був присутній рельєфний або врізний орнамент, а пізніше – у римський час – і наліпний. На деяких формах були присутні ручки, шишечки або фігурки стилізованих тварин. Самі форми посудів конічні і біконічні, вузькодонні, гострореберні, на пустій ніжці, циліндричні та ін. У цей час скіфські ремісники починають засвоювати гончарний круг. Знайдено велику кількість гончарного посуду дуже низької якості, яка сильно відрізняється від привозної. Археологи часто знаходять фрагменти посуду з простеленими дірочками для зв'язування посудів, що тріснули, або скріплених свинцевими скріпками. Це свідчить про те, що якісний посуд, особливо імпортований, дуже цінувався. Також гончарі виготовляли глиняні прясла, грузила для ткацького верстата,

котушки та переносні жаровні квадратні у плані з бортиками, рідше овальні без бортиків. Можливо, що скіфські керамісти виготовляли сирцеві та саманні цеглини, з котрих були збудовані верхні частини оборонних споруджень, багато житлових і господарчих будівель [22].

Залишки кам'яних будинків знайдені на багатьох поселеннях і свідчать про спорудження, які потребують від будівників нових навиків та досвіду. Звичайно при будівництві використовували бутове каміння. Його розкопували, оббивали, підтесували, тобто надавали йому певну форму. Можливо, що спорудженням і ремонтом захисних споруд, житлових та інших будівель, вирубкою склепів, підвалів і господарських ям займалися спеціалісти з середовища місцевих жителів або під керівництвом грецьких майстрів. Знаряддя каменярів до нашого часу не збереглися, але знахідки мініатюрних підвісок-кирок, доліт, сокирок дають уявлення про їх дійсну форму. Також з каміння виготовляли бруски, ступки, пестики, вівтарика, терочки, жорна та інші предмети [23].

Присутність бронзолivarного та ковальського ремесел зафіксовані ще на Кам'янському городищі. Знахідки шлаків, льячок, тіглей, фрагментів ливарних форм у пізніх скіфів, говорять про продовження і розвиток даного виробництва. На пізньоскіфських городищах з заліза виготовляли зброю, ножі, ковані цвяхи та інші речі. При цьому, часто використовувалася високовуглецева сталь. Бронзові предмети представлені наконечниками стріл, елементами кінської зброї, одягу, побутових речей, прикрасами [24].

Чисельні знахідки прясел свідчать про те, що населення Малої Скіфії займалося прядінням. На некрополях прясла знаходили лише у жіночих похованнях. Крім них, зустрічається багато пірамідальних важелів для вертикального ткального верстата. Знайдені також катушки та бронзові голки. У пізньоскіфських могильниках зустрічаються залишки лляних, конопляних та вовняних тканин, циновок, волоку. Одна з циновок була пофарбована у синій та червоний колір. З коноплі, яку також ви-

рощували скіфи, виготовляли різні мотузки.

Велика кількість свійських тварин давала можливість місцевим майстрам займатися виготовленням кістяних виробів. З цієї сировини виготовляли голки, проколки, лошила, шарніри, накладки на різні предмети, рукоятки ножів, бабки (астрагали), гудзики, піксиди, обкладинки шкатулок та інші речі. Розвиток тваринництва давав можливість займатися обробкою шкір.

Дуже важливим ремеслом у пізньоскіфському суспільстві була обробка деревини. Дерева використовувалися при будівництві будинків і юрт, при виготовленні скринь і домовин, держаків для списів і стріл, частини щитів та ін. Відомо, що місцеві майстри займалися різьбленням. Спірним залишається питання про існування у скіфів облогових машин, але облогові споруди греків свідчать на користь цього. Для різних потреб використовувалися такі породи, як дуб, тополя, осокір, вільха, сосна, кипарис.

Звичайно, що це не всі види ремесел, які відомі дослідникам. Багато предметів виготовлених місцевими майстрами з нетривких матеріалів просто не збереглося. Більша частина вказаних виробництв відносилася до домових ремесел. Можливо, що ремісники складали якісь прошарок пізньоскіфського суспільства. Їх продукти праці, якщо й ставали товаром, то тільки на внутрішньому ринку. Головним же споживачем таких виробів була родина або інші родичі чи співмешканці. І все ж, розвиток ремесел неухильно приводив до зростання економічного потенціалу Пізньоскіфського царства.

Торгівля. Хліб на протязі усієї історії Скіфії залишався головним предметом торгівлі і джерелом збагачення. Грецьким містам Причорномор'я був вигідний цей товарообмін. Мешканці Ольвії, Херсонесу і Боспору купували зерно за низькою ціною, а продавали його в інші регіони по більш високій. Недарма скіфи постійно вели боротьбу з ними за порти, бажаючи самостійно торгувати хлібом з античним світом.

Крім хліба пізні скіфи, ймовірно за все, продавали худобу і деякі виробинапівфабрикати: шкіру, вовну, каміння, деревину та інше, а також мед, віск, рибу та рабів.

Торгівля між скіфами та греками носила, переважно, натуральний характер. Про це свідчить та невелика кількість монет, яка знайдена на городищах Малої Скіфії. З боку скіфського населення торговцями виступали цар та знать, які отримували від цих операцій головний прибуток.

В обмін на вищезгадані товари античні центри поставляли олію і вино в амфорах, зброю, кружальний посуд, предмети розкоші та прикраси, фібули, підвіски, намисто та ін. Частина цих речей виготовлялася у Причорноморських центрах, частина завозилася мешканцями цих міст з Малої Азії, материкової та острівної Греції, Олександрії та Близького Сходу.

В елліністичний час, у період найбільшого розквіту Пізньоскіфського царства, його торгівельні зв'язки були найбільш поширені. Наприклад, крім Херсонесу, амфору тару завозили з Косу, Кніду, Родосу, Синопи, материкової Греції. Черепицю привозили з Синопи та Херсонесу. Привозними були також чорнолакова кераміка, мегарські чаші, бальзамарії, глеки, лутерії, кружальні сковороди, чаші, миски, лагіноси. Серед прикрас імпортували переважно вироби з золота і теракотові статуетки.

У римський час торгівельні зв'язки Малої Скіфії з Середземномор'ям скорочуються і поступово занепадають. Проте збільшується завіз південнопонтійських товарів й імпорту з центрів Північного Причорномор'я. Продовжує завозитися амфорна тара. Серед червонолакової кераміки у цей час з'являються кубки, мисочки з високим кільцевим піддоном, чашки, піфоси, скляний посуд, але він зустрічається дуже рідко і коштував дуже дорого. Не припиняється імпорт черепиці. З прикрас завозили фібули, іноді з емаллю, браслети зі зміїними головами, амулети, каблучки, пряжки, підвіски, чоловічки, пташки, амфори, намисто і скарабеї з єгипетської пасти [25].

Як показують археологічні дослідження, нижньодніпровські городища забезпе-

чувала, переважно, Ольвія, а населення Криму – Херсонес і Боспор. Останній мав торгівельні зв'язки навіть з країнами Середньої Азії [26].

Існує припущення, що пізні скіфи мали свій флот, який базувався в Ольвії. Можливо, що цей флот використовувався у торгівлі з іншими країнами, але швидше від усього, він був призначений для військових дій.

Торгівельні відносини у пізніх скіфів були і з фракійським світом (гето-даками), з зарубинецькими племенами і, звичайно, з сарматами. Предметом експорту переважно був хліб. В обмін скіфи придбали у північних племен руду і продукти лісу. У фракійців і сарматів переважно худобу і зброю [27].

Торгівельні відносини, які виникли у скіфів з античним світом ще задовго до появи Пізньоскіфського царства, існували протягом усього його існування незалежно від частих війн і припинилися з остаточною загибеллю цієї держави.

Вплив інших культур на пізньоскіфську. Тісні торгівельні відносини та перевага в економічному розвитку учинили сильний вплив античного світу на скіфську культуру. Це добре видно на прикладі відносин грецьких полісів та Пізньоскіфського царства, яке виникло в їх оточенні.

Вплив давньогрецької культури найбільше проявився в елліністичний період. Скіфські аристократи будували споруди на грецький манер, із сирцевих цеглин під черепичним дахом. Культурні будівлі повторювали план і пропорції грецьких храмів. Низка будівельних прийомів, які використовувалися при спорудженні будинків і оборонних споруд, була взята у греків.

Безсумнівно, що частина населення знала еллінську мову. Написи знайдені на городищах свідчать про це. Скіфські царі на грецький манер карбували свої монети [28].

Еллінізація торкнулася й ідеології пізніх скіфів. Вони запозичили у греків не тільки культу й обряди, схожі на обряди шанування своїх богів, але й нових невідомих раніше у скіфській міфології. Підтвердження цьому шанування Зевса, Афіни,

Ахілла, Деметри, а пізніше – Гермеса і Діоскурів [29].

Царі і знать прагнули наслідувати античній розкоші. Є зображення, де вони вдягнуті у грецькі хітони скріплені фібулами. Купувалася значна кількість елліністичного посуду, а скіфські гончарі робили сосуди, спадкуючи античним зразкам. Художники на грецький манер розписували кам'яні склепи скіфської аристократії та громадські будівлі.

Змінювався під впливом античної цивілізації й обряд поховання. У похованнях знаті з'являлися дерев'яні та кам'яні саркофаги [30].

В цілому еллінізація торкнулася переважно життя скіфської аристократії, а не пересічного населення держави.

Значно у більшій мірі простих мешканців Пізньої Скіфії торкнувся сарматський вплив, тому що останні активно проникали у скіфське оточення й існували разом з ними. Ворожі відносини між ними, на ранньому етапі привели до занепаду життя на Кам'янському городищі, а на межі нової ери до загибелі ще двох городищ на Нижньому Дніпрі, поступово приймали більш мирний характер. Між осілими поселенцями та кочовиками встановився товарообмін. Це виявляється у взаємних культурних впливах, зокрема в присутності у сарматів ліпних посудів пізньоскіфських форм, а у мешканців городищ – сарматських глеків з ручками у вигляді стилізованих звірів. Також у скіфів були поширені стріли сарматського зразку, а у жителів отримали моду елементи сарматського одягу. Але понад усе цей зв'язок проявився у поховальному обряді. Матеріали некрополів свідчать про сильну сарматизацію населення з I ст. до н.е. Вона ще більше посилилася у II ст. н.е. З цим періодом пов'язані численні поховання у підбійних могилах та ґрунтових ямах звужених у ногах, поховання у колодах, підсипка вугілля та попелу, деформація черепів. У могилах зустрічаються бронзові дзеркала-підвіски, сарматські мечі з кільцевим навершям, велика кількість намистин, сарматські курільниці та інші предмети поховального інвентарю. Переважає південно-західна і південно-східна орієнтація похованих [31].

На підставі значного комплексу матеріалів вчені вважають, що у Кримську Скіфію сармати проникли двома шляхами: через Перекопський перешийок з Придніпров'я і з Дону, а також через Керченську протоку з Північного Кавказу. Виділяють три етапи проникнення сарматів у Крим: 1) ранній етап охоплює II-I ст. до н.е.; 2) середній – I-II ст. н.е.; 3) пізній – III ст. н.е. [32]. На Нижньому Дніпрі мешканці пізньоскіфських городищ почали контактувати із сарматами, які прийшли у Придніпров'я з Дону, з III ст. до н.е. [33].

У I ст. до н.е. у Північне Причорномор'я починають проникати фракійські племена. В 48 р. до н.е. гети напали та розгромили Ольвію. Потім вона була відбудована за допомогою скіфів. Можливо ці події стали приводом до початку культурних контактів між пізніми скіфами та фракійцями. Найбільше дані явища простежуються на городищах Нижнього Дніпра. Яскравіше вони проявилися у формах ліпних посудів. З'являються великі корчаги, сосуди з упорами та шишечками на стінках, гострореберні миски, глечики з кутніми ручками, склянкоподібні сосуди, невеличкі напівсферичні сосудики на високих ніжках, так звані дакійські чаші з ручками. Орнаментований цей посуд пружками з ямками, з дужками із загнутими до верху або спірально закрученими кінцями [34].

Своєрідну групу знахідок, яку відносять до фракійських, складають так звані «коньки» – овальні у розрізі продовгуваті глиняні бруски з піднятими кінцями у вигляді голівок коней або баранів. Культ пов'язаний з цими «коньками» відносять до обожнювання сил природи. В цей час вони були поширені у фракійців, які жили у Румунії та Північній Болгарії [35].

Тогочасний товарообмін пізніх скіфів з племенами зарубинецько-корчуватівських культур, здійснювався, напевно, по Дніпру, але ніяких видимих культурних впливів на перших він проявляв.

Культури й обряди. У пантеоні скіфських богів, що панував у V ст. до н.е., Геродот називав Зевса-Папая, Гестію-Табіті, Аполлона-Гойтосіра, Афродіту-Агрімпасу, Посейдона-Фагимасада і Геракла-Таргітая. У наступні століття у зв'язку з сильним гре-

цьким впливом він перетерпів деякі зміни. Можливо, що в пізньоскіфський час культ богині Геї-Ані та Деметри з'єднався і став загальним культом землі і родючості. Зевс-Папай не втратив свого значення і його статуя була у Неаполі. Доживає до цього часу і культ прашура скіфів Геракла-Таргітая. Богиня Гестія-Табіті також продовжує шануватися, як патронеса домашнього вогнища. Родинне вогнище і його образ господаря, а частіше господині у вигляді антропоморфних фігурок, присутній у пізніх скіфів протягом усього їх існування [36].

Торкаючись культу родючості, неможна не відмітити жіночі фігурки з рудиментарними відростками замість рук і чашею на голові. На городищах також зустрічаються ритуальні хлібці. Там також знайдені теракотові фігурки Афродіти-Агримпаси. У змієнової богині, зображення якої багаторазово зустрічається у скіфському мистецтві, дослідники бачать богиню, яка виникла внаслідок злиття зміїної засновниці роду скіфів і богині землі Ані.

Скіфи, які займалися скотарством і полюбили полювання, вшановували Артеміду, поширюючи її функції на всю оточуючу середу.

Крім вже згаданих у скіфський пантеон проникають нові божества. Розвиток торговельних відносин з греками привів до шанування Гермеса (бога торгівлі, ринків та ремесел), який зображений у теракотових статуєтках з кошелем у руці, а також на монетах царя Скілура.

Чи було у кожного божества своє святилище або культове місце, встановити важко. Швидше за все, в культових будівлях чи на капищах приносили жертви усім богам. Разом із суспільними святилищами існували і домашні жертovníки. Розташовувалися вони у кутках будинків, поряд зазвичай знаходилися невеличкі ямки. В них знайдені кістки невеликих тварин, уламки мініатюрних культових посудів та фрагменти примітивних статуєток тварин зліплених з необпаленої глини. Як правило, фігурки зображували баранів.

На території Неаполя Скіфського знайдені ями, значно більші за розміром, ніж домашні, в яких знаходився попелястий

грунт, уламки ритуальних і простих посудів та багато кісток тварин. До ритуальних місць можна віднести кам'яні вимостки і глиняні площадки, тому що речовий матеріал на них аналогічний знайденому в ямах. Релігійний зміст мають чисельні знахідки черепашок, як на поселеннях, так і у похованнях. Мабуть черепашки слугували амулетами від хвороб та вродень.

Одна з найдавніших форм прояву релігії – поховальні обряди, на підставі яких у патріархальних общинах розвинувся культ предків. Найбільш яскравий приклад присутності його у скіфів – це існування родинних усипальниць-склепів. Заможних людей ховали у кам'яних або вирубаних у скелі (Крим) склепах, середні шари населення ховали своїх померлих у земляних склепах-катакомбах. Такі поховальні споруди існували часто два та більше століть і налічували іноді понад два десятки кістяків. Незаможних і рабів ховали, як правило, на самих віддалених ділянках кладовища в окремих могилах без інвентарю. У поховання заможних клали коштовні прикраси, зброю, дорогий посуд. У могили простих людей клали побутові речі, знаряддя праці, жертвну їжу і деякі інші предмети. Іноді у похованнях зустрічаються кістяки коней або частин їх туш, а також поховання собак. Кінь вважався присвяченим богу сонця і був головним серед усіх культових тварин, як згадка про колишнє кочове життя скіфів. Собак ховали біля входу як сторожу, часто після покладення у склеп останнього небіжчика. Існували спеціальні спорудження для дитячих поховань (дитячі склепи), де знаходилося по кілька кістяків. Частину дітей ховали безпосередньо на городищі, немовлят за грецьким звичаєм у розколотих амфорах. Інвентар дитячих поховань також відрізнявся від дорослих і характерним посудом маленьких розмірів, бабками (астралами) і чисельністю намистин. Присутність на померлих амулетів-оберегів у вигляді кілець, підвісок-цеберок та іншого також свідчать про релігійні уявлення населення.

У Криму знайдені поховання з частковою кремацією померлих. Можливо це перенесення ритуалів з півночі. До сарматського впливу відносять зв'язування рук та

ніг померлого. Також часто при розкопках кінцівки знаходять перехрещеними.

Ретельне піклування про померлих і створення складних поховальних споруджень, які потребують зусилля багатьох людей, свідчать про міцність родинних зв'язків. Разом з цим, закидання входу у могилу камінням та поховання біля нього собак, можна тлумачити на користь остраху живих перед померлими [37].

Над могилами пізні скіфи споруджували кам'яні вимостки прямокутної або круглої форми і також ставили кам'яні стели. На могилах справляли тризну (поминки) з використанням вина та принесенням у жертву тварин [38].

Таким чином, пізньоскіфські вірування хоч і піддалися сильній еллінізації і частковій сарматизації, все ж зберегли свої національні основи.

Мистецтво. Досить високий рівень культури пізніх скіфів отримав найбільш повне відображення у їх мистецтві. Пам'ятки цієї галузі культури багаті і різноманітні. Антропоморфні мотиви в мистецтві ранньої Скіфії були ще досить слабкі, панував звіриний стиль. У Малій Скіфії антропоморфні уявлення переважають. У Неаполі і на Західному узбережжі Криму зображення людини, особливо на коні, стає ведучою темою. Художнє ремесло починає відходити на другий план. Наприклад, у Неаполі головне місце вже займають монументальні форми мистецтва: пам'ятники архітектури, скульптурні надгробки, розписи на стінах. Завдяки грецькому впливові з'являється скульптурний портрет. У надгробному рельєфі образ озброєного вершника витіснив на другий план інші мотиви. Мабуть це було зв'язано з тим, що у пізньоскіфському суспільстві кіннота зі знаті відіграла головну роль [39].

Треба відмітити, що на Нижньому Дніпрі розвиток пізньоскіфського мистецтва відставав від Криму. Там продовжували переважати традиційні форми художнього ремесла, а надгробні та антропоморфні стели поодинокі.

На противагу монументальному мистецтву відомостей про прикладне мистецтво дуже мало. Відома одна бляха з фігуркою оголеної жінки, сильно стилізованої, з со-

бакою біля ніг, а також невелика кількість дуже стилізованих фігурок різних тварин. У даному випадку тут переважають залишки звірино-го стилю.

У керамічному виробництві орнаментация ліпної кераміки не відрізняється різноманітністю: нігтевий орнамент, зацепи, насічки по вінчику, різний орнамент з заповненням білою пастою – дають можливість простежити традиційні прийоми [40].

По нечисленним уламкам глиняних фігурок людей і тварин, а також теракотам місцевого виробництва важко простежити даний вид прикладного мистецтва.

Все це яскраво свідчить про той складний шлях, яким йшло скіфське мистецтво. Воно знаходилося під сильним впливом інших народів і, в першу чергу греків, і пов'язано з загальною варваризацією культури Північного Причорномор'я на зламі і в перші століття нової ери.

Загальні риси і відмінності регіонів. У культурі мешканців нижньодніпровських городищ і в культурі селищ Степового Криму існує багато спільних рис. Перші знаходилися у союзі, а можливо, в політичній залежності від інших, хоч у деякі періоди вони могли мати значну автономію. Ці загальні риси відмічаються в характері укріплених городищ, в їх оборонних спорудах, у будівлях типу мегафон та у прийомах будівництва, а також у матеріальній культурі. В першу чергу, у видах ліпної кераміки, у деталях одягу, у переході від простих знарядь праці до складних, зокрема – це використання жорен-товкачів з ручками, початок використання гончарного круга та ін.; схожі релігійні уявлення, культури й обряди населення обох локальних регіонів; багато спільних рис у поховальному обряді й майже повна ідентичність в антропологічному матеріалі.

У підґрунті усього цього лежали старі скіфські традиції, які поступово ускладнилися новими рисами й уявленнями в обстановці культурного взаємовпливу з сарматами, фракійцями і, безумовно, грецьким населенням.

Але незалежно від усього, у культурі обох груп існує низка особливостей. Знаходячись на периферії Скіфського царства, мешканці Придніпров'я менше були заче-

плени еллінізацією, яка торкнулася здебільшого заможної частини населення. Переважна частина населення у державі відрізнялася досить помірним рівнем життя і зберігала місцеві риси. У той же час сарматизація мешканців Нижнього Дніпра сталася значно раніше і позначилася у них сильніше, ніж у Криму. Більш яскравий вираз тут мала і фракійська культура.

Серед інших особливостей, що відрізняють культуру нижньодніпровських городищ, необхідно відмітити наявність серед поховальних споруд кам'яних ящиків, які звужуються біля ніг, мала різнобарвність типів поховальних споруд. Це свідчить про меншу поліетнічність населення. Також більше знайдено поховань із західною орієнтацією у катакомбних могилах, відсутні склепи з чисельними похованнями, менше різноманітного поховального інвентарю. Правда в типах чорнолакової кераміки зустрічаються вишукані форми посуду, а також у Неаполі Скіфському відсутні художні вироби [41].

Всі ці риси свідчать про більш провінційний характер нижньодніпровських поселень, проте вони досягли більш високого культурного розвитку, характерного для переходу до міського осілого життя.

Озброєння та організація війська. Скіфська зброя, як і в інших народів, поділяється на наступальну та захисну. Головним у наступальній зброї був лук. Він був рівний і вигнутий у дугу та іноді обкладався металевими або кістяними пластинками. В якості тятиви, як підказують аналогії, використовувалися жили тварин (бика?). Розміром він був приблизно з півметра.

Стріли виготовлялися з двох частин – наконечник та древко. Наконечники переважно відливали з бронзи та заліза, зрідка робили з кістки. Формою вони були трилопасні втульчаті або черешкові, а також втульчаті і черешкові з вузькими і довгими голівками. Середня довжина стріл була 0,3-0,4 м. У похованнях наконечники стріл зустрічаються досить часто і, мабуть, відігравали роль амулетів.

Колчани і горити виготовлялися зі шкіри часто обшивалися кістяними або золотими бляшками чи пластинами.

Списи та дротики залишалися звичайним озброєнням протягом усього пізньоскіфського періоду. Вони були, як правило, з листоподібним пером з невеликим, але важким, черешком. Є також наконечники з гостролистим, лавролистим, рідше – ромбічним пером.

Мечі і кинджали були у скіфських воєнків різних типів. Від коротких та широких, власне скіфських, до довгих – сарматських – з кільцевим навершям без перехрестя і з круглим набалдашником. Види набалдашників могли бути різними. Доречно відмітити унікальний меч середньолатинського типу, довжиною 1,02 м з дзвіноподібним перехрестям і закругленим клинком. Його пов'язують з появою у Криму галатів, які служили в арміях елліністичних держав Понту. Кинджали в цілому повторювали форму мечів, але були менші і коротші останніх, у середньому до 0,4 м. Пахви виготовлялися зі шкіри та дерева і часто також обкладалися кістяними та золотими прикрасами.

Бойові сокири рідкі. Характерна залізна сокира з довгим лезом, коротким круглим обухом і довгою втулкою.

Захисне озброєння складалося із шолома, панцира, захисного поясу, поножів та щита.

Єдиний залізний шолом був знайдений у царській кам'яній гробниці мавзолею у Неаполі. Він мав срібні та бронзові накладки. Панцирі складалися з прямокутних залізних, іноді позолочених пластин, які скріплювалися між собою залізними скобами. Зустрічаються також бронзові кольчуги. У похованнях мавзолею знайдені продовгуваті залізні пластини від панцирних поясів. Поясні кроки, також пов'язані зі спорядженням воєнків і деякими захисними функціями. Бронзові поножі знайдені лише в одному похованні. На них рельєфно виділяються коліна і м'язи ікр. Від щитів, як правило, збереглися умбони та залізні скоби. Судячі за залишками вони склалися з дерева та шкіри [42].

Кінська зброя скіфських вершників поповнилася залізними вудилами сарматського типу з кільцями, круглими фаларами і бляшками, які іноді обгорталися золотою фольгою [43].

Спочатку пізньоскіфська армія складалася з вільних общинників, які, в залежності від свого майнового стану, виступали пішими або у кінноті. На чолі війська, як правило, виступав цар, але у випадку неможливості його безпосередньої участі у поході, призначався полководець. Пізніше у зв'язку з диференціацією населення у пізньоскіфському суспільстві, все більшу роль у війську царя стала відігравати добре озброєна кінна дружина, яка складалася зі знаті та слуг.

Зовнішня політика. З III ст. до н.е. почався процес формування Пізньоскіфського царства. В цей час утворюються городища на Нижньому Дніпрі, а кримські скіфи ще з кінця IV ст. до н.е. і все наступне століття починають завойовувати хору Херсонесу. Мала Скіфія, як у минулому Велика Скіфія, являє собою значну силу.

У кінці III ст. до н.е. Ольвія обкладається даниною, мирним відносинам зі скіфами прийшов кінець. У ті тяжкі часи з міста виїхало багато громадян та іноземців, більше 1500 рабів та прикордонних мікселінів переходять на бік ворога. Данини потребують не тільки скіфи, але й сармати, скіри та галати, які просуваються з заходу. Не в змозі справитися з постійними нападами кочовиків, Ольвія стає залежною від скіфів, а їх царі Скілур і Палак карбують там свою монету.

Значну активність проявляють скіфи й у Криму. Зміцнивши своє становище на рівнині, скіфські цари пробують затвердити свою владу на морському узбережжі, захопивши порти, які змогли б зв'язати їх із зовнішнім світом. У першу чергу стояло завдання поширити сферу їх торгівлі і продавати хліб без посередників. Головний удар Скілур направляє на західний берег та Херсонес, напади на який вони почали ще в III ст. до н.е. На початку II ст. до н.е. скіфи оволоділи Північно-Західним Кримом і більшою частиною хори Херсонесу. Під їх владою опинилися міста-порти Керкінітида і Калос Лімен.

У цей же час низка поселень і городищ, які існували біля Ольвії по берегах лиманів, від набігів скіфів та сарматів приходять у занепад і припиняють своє існування.

Бажання скіфських царів захопити Боспорські землі і сам Херсонес зіткнулися з великими планами понтійського царя Мітридата VI Евпатора, якій мріяв створити Понтійське царство навколо усього Чорного моря (Понта Евксіньського). Потерпаючи від скіфів, херсонесці змушені були звернутися до нього за допомогою. Мітридат двічі посилав їм на допомогу свого полководця Діофанта (110-109 рр. до н.е.). У перший раз Діофант відстояв місто і відбив у скіфів землі на західному березі Криму. Також він увірвався у межі Скіфії і захопив їх фортеці Хабеї і Неаполь. Під час другого походу він повернув херсонесцям знову захоплені скіфами гавані Кернітиду і Калос Лімен. У цій кампанії син царя Скілура – Палак залучив на свій бік сарматське плем'я Роксолані на чолі з царем Тасієм. Але Діофант вщент розгромив їх, а навесні знову захопив Хабеї і Неаполь. Це повністю деморалізувало Скіфське царство і звільнило Ольвію від його влади. Мешканці міста стали шукати захисту у Мітридата і разом з Боспорським царством визнали його владу, прийнявши до себе понтійську залого (кінець II ст. до н.е.).

Але ця поразка не зломилася скіфів. У перші століття нової ери вони постійно воюють з Боспором і знову підкорюють собі Ольвію, бо Мітридат був повністю розгромлений Римом. Це пояснюється і тим, що у I ст. н.е. Мала Скіфія переживає новий підйом.

Під загрозою скіфів Херсонес у 60-ті роки I ст. н.е. просить допомоги у Римі. Римський легат провінції Нижня Мезія Тиберій Плавт Сільван із загоном XI Клавдієва легіону висаджується біля міста, відганяє скіфське військо і розміщує у ньому свою залого, яка до IV ст. н.е. охороняла Херсонес від варварів. Потім римські війська просуваються углиб Скіфії, маючи намір паралізувати дії варварів, і розміщуються на городищі Алма-Кермен, яке було важливим стратегічним пунктом на перехресті шляхів з Херсонесу у Неаполь та до західного берегу Криму. Місцеве населення з цього регіону біжить у Південно-Західний Крим і заселяє його.

У II ст. н.е. Ольвія, беручи приклад з Херсонесу, також просить допомоги у Ри-

му й отримує її. Римська залога залишалася там біля 100 років. Імперії скіфи були неспроможні чинити опір і з другої половини II ст. н.е. у них починається криза і занепад [44].

Занепад і загибель царства. В середині II ст. н.е. нова хвиля сарматів-аланів зруйнувала городища на Нижньому Дніпрі. Також вони спустошують значну частину Кримської Скіфії. Але ця навала не зломилася військової активності скіфів. У цей час Боспорське царство надавало постійну допомогу Херсонесу, що неминуче вело до постійних збройних сутичок з Пізньоскіфським царством. Відомо про війни, які вели боспорські царі Савромат I (93-123 рр. н.е.) і Котій II у 123 році. Але особливо енергійну військову політику проводив Савромат II (174-210 рр.). Він одержав перемогу над скіфами і приєднав до себе Таврику. Його син і нащадок Рескупорід III (210-226 рр.) називає себе не тільки царем Боспору, але й царем скіфів [45].

У 30-ті рр. III ст. у Причорномор'я і Крим вторгаються племена готського союзу, які прийшли з північного заходу. Вони остаточно знищили пізньоскіфський анклав на Нижньому Дніпрі і підкорили собі його населення [46]. Потім вони підкорюють Боспорське царство. Херсонес залишається незалежним тільки завдяки римському гарнізону, який відбив усі їх напади. Тоді готи навалюються на пізньоскіфські міста Криму, про що свідчать чисельні пожежі та кістяки людей на вулицях розорених міст. Мала Скіфія, як самостійна держава перестала існувати, а її вже сильно змішане з сарматами населення підпадає під владу готів. На деяких городищах ще продовжується життя. На уламках царства готи створюють у Криму свою державу, або щось подібне до неї і яка в античній літературі отримала назву «країна Дорі». У Придніпров'ї місцеве населення підпадає під владу Готської держави, яка згодом отримала назву «Імперія Германаріха».

У 70-ті рр. IV ст. у Причорномор'я та Крим вторгаються кочові племена гунів, які знову спустошують ці регіони. В Криму залишки землеробського населення ті-

кають у гори недосяжні для кочовиків, і скіфи як етнос перестають існувати [47].

У III-IV ст. н.е. райони зайняті Пізньоскіфським царством були втягнуті в орбіту Великого переселення народів, яке охопило величезні території Євразії. У потоки варварів, які сунули на Римську імперію, була втягнута і частина населення Малої Скіфії.

Виникнувши в епоху розквіту античної державності, Пізньоскіфське царство проіснувало з III ст. до н.е. до III ст. н.е., загинувши у період розкладу всієї системи античного світу, у надрах якого визрівали паростки вже нових економічних і політичних відносин.

Мала Скіфія на Нижньому Дунаї. Вперше скіфи з'явилися на правому березі Дунаю ще у IV ст. до н.е. В кінці III – на початку II ст. до н.е. під тиском сарматів, які прийшли зі сходу, частина скіфів, що, ймовірно за все, мешкала на західних територіях Великої Скіфії, перейшла Істр (давня назва Дунаю) й осіла у Добруджі, заснувавши там державу, так звану Малу Скіфію. Знаходилася ця країна у прибережній частині Добруджі між грецькими містами Одесом й Істрією із виходом до моря в районі мису Каліакрія [48].

Мала Скіфія проіснувала з II ст. до н.е. до I ст. н.е. і включала у собі місцеві племена гетів і прибулих скіфів. Відомі імена царів, які правили там: Танус, Каніт, Сарнак, Харасп і Апліт, які карбували свою монету у майстернях міст Томі, Одес, Діонисиполь і Калатія. У період свого розквіту до сфери впливу пізньоскіфського царства входили Буджакський степ з містом Тіра на Дністровському лимані. Припиняє своє існування Нижньодунайська Скіфія на початку I ст. н.е. у зв'язку з проникненням сюди Понтійського царства з метою створення держави навколо усього Чорного моря (Понта) на чолі з царем Мітридатом Евпатором [49].

ЛІТЕРАТУРА

1. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / Серия «Археология СССР». – М., 1989. – С.33-35.
2. Там само.
3. Вязьмитина М.И. Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии // Советская археология. – 1969. – №4. – С.62-77.

4. Высотская Т.Н. Поздние скифы в юго-западном Крыму. – К., 1972. – 192 с.
5. Высотская Т.Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. – К., 1979. – 208 с.
6. Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. – К., 1991. – 96 с. Вязьмитина М.И. Золота Балка. – К., 1962. – 240 с.
7. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.128.
8. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.129; Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // Свод археологических источников. – 1991. – Д1-7. – С.11.
9. Высотская Т.Н. Неаполь... – С. 66-70.
10. Сымонович Э.А. Население столицы Позднескифского царства. – К., 1983. – 174 с.
11. Высотская Т.Н. Неаполь... – С.199.
12. Сымонович Э.А. Население...
13. Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. – К., 1972. – С.12.
14. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.33-35; Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Вказ. пр. – 96 с.
15. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.138-139.
16. Высотская Т.Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н.э. – К., 1983. – С.5-28.
17. Высотская Т.Н. Культы и обряды поздних скифов // Вестник древней истории. – 1976. – №3. – С.51-73.
18. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.33-35; Вязьмитина М.И. Культура населения Нижнего Днепра... – С.62-77.
19. Высотская Т.Н. Неаполь...
20. Вязьмитина М.И. Культура населения Нижнего Днепра... – С.62-77.
21. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.138.
22. Высотская Т.Н. Неаполь...; Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. – К., 1972. – 192 с.; Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // Материалы и исследования по археологии. – 1958. – №64. – С.103-247; Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // Свод археологических источников. – 1991. – Д1-7. – 142 с.
23. Высотская Т.Н. Неаполь...
24. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.138.
25. Высотская Т.Н. Неаполь... – С.20.
26. Вязьмитина М.И. Культура населения Нижнего Днепра... – С.62-77.
27. Вязьмитина М.И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М., 1969. – С.119-135.
28. Высотская Т.Н. Неаполь...
29. Высотская Т.Н. Культы и обряды поздних скифов // Вестник древней истории. – 1976. – №3. – С.51-73.
30. Сымонович Э.А. Население столицы...
31. Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник...; Раевский Д.С. Скифы и сарматы в Крыму // Материалы и исследования по археологии. – 1971. – №177. – С.143-151.
32. Высотская Т.Н. Неаполь...
33. Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник...
34. Вязьмитина М.И. Фракийские элементы в культуре... – С.119-135.
35. Там само. – С.129-130.
36. Высотская Т.Н. Неаполь...
37. Сымонович Э.А. Население столицы...
38. Высотская Т.Н. Неаполь...; Высотская Т.Н. Культы и обряды... – С.51-73.
39. Высотская Т.Н. Неаполь...
40. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму...
41. Шульц П.Н. Позднескифская культура и её варианты на Днепре и в Крыму // Материалы и исследования по археологии. – 1971. – №177. – С.127-143.
42. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму... – С.34-35.
43. Там само. – С.40.
44. Там само. – С.42-45.
45. Высотская Т.Н. Неаполь... – С.204.
46. Сымонович Э.А. Культура поздних скифов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии. – 1971. – №177. – С.63-75.
47. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время... – С.7.
48. Андрух С.И. Нижнедунайская Скифия в VI – начале I вв. до н.э. – Запорожье, 1995. – 204 с.
49. Гаврилюк Н.А. Словник-довідник з археології. – К., 1996. – С.204.

Віктор Гребенніков *Пізньоскіфське царство*

Публікація розкриває історичний шлях одного із державних формувань скіфів у Північному Причорномор'ї та Криму – Пізньоскіфського царства. У статті висвітлюється політична, соціальна й етнічна структура держави та її населення, господарське життя, економічні зв'язки, різнопланова культурна спадщина, вплив інших культур на розвиток скіфів у пізній час, військовий устрій та озброєння тощо.

Ключові слова: *скіфи, Крим, Пізньоскіфське царство, Неаполь Скіфський, Мала Скіфія, Північне Причорномор'я, переселення народів*

Виктор Гребенников *Позднескифское царство*

Публикация раскрывает исторический путь одного из государственных формирований скифов в Северном Причерноморье и Крыму – Позднескифского царства. В статье освещается политическая, социальная и этническая структура государства и его население, хозяйственная жизнь, экономические связи, разноплановое культурное наследие, влияние других культур на развитие скифов в позднее время, военное устройство и вооружение и т.п.

Ключевые слова: скифы, Крым, Позднескифское царство, Неаполь Скифский, Малая Скифия, Северное Причерноморье, переселение народов

Victor Grebennikov *Late Scythians empire*

The publication a historical way of one of the state formations of Scythians to Northern Black Sea Coast and to Crimea – Late Scythians empires are elucidated. In article the political, social both ethnic structure of the state and its population, an economic life, economic relations, a versatile cultural heritage, influence of other cultures on development of Scythians during later time, the military device and arms, etc. are revealed.

Key words: Scythians, Crimea, Late Scythians empire, Naples Scythian, Small Scythian state, Northern Black Sea Coast, resettlement of peoples

Рецензенти:

Симоненко О.В., д.і.н., професор

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 01.09.2010 р.